

Білінгвізм в Україні і проблеми національної ідентичності

Svitlana Sokolova

Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Science of Ukraine

Abstract The article clarifies the terminological basis of the study of bilingualism in Ukraine and proposes a consistent demarcation of individual or collective bearer of the sign when using concepts such as mono-, bi- and polylingualism, dominant language, etc. to prevent erroneous conclusions or deliberate manipulation of language issues. Based on the results of the 2001 census and a statistically significant mass survey in 2017, the features of ethnic and linguistic self-identification of Ukrainian citizens in the early twentieth century were analysed and its regional specificity was determined. In the issue, the first results of an online survey of Internally Displaced Persons (IDP) and locals, in connection with the war in Ukraine, are presented, which show significant shifts in the language consciousness of Russian-speaking citizens of Ukraine.

Keywords Nationality. Native language. Linguistic identity. Official language. Bilingualism. Russification.

Summary 1 Вступ. – 2 Основні поняття, пов'язані з національною та мовною ідентичністю, та особливості їх застосування в Україні. – 2.1 Рідна мова, материнська мова, перша мова. Зміст понять та особливості самоідентифікації за цією ознакою. – 2.2 Підходи до визначення поняття білінгвізму. – 3 Національні та територіальні особливості бі- та трілінгвізму в Україні. – 3.1 Володіння рідною, українською і російською мовами представників різних національностей. – 3.2 Територіальні особливості бі- та трілінгвізму. – 4 Особливості мовної взаємодії у гострій фазі російсько-української війни. – 5 Висновки.

Peer review

Submitted 2022-08-23
Accepted 2022-10-26
Published 2022-12-15

Open access

© 2022 Sokolova | 4.0

Citation Sokolova, S. (2022). "Білінгвізм в Україні і проблеми національної ідентичності". *Balcania et Slavia*, 2(1), 51-72.

1 Вступ

Українська соціолінгвістика як окрема наукова галузь зароджувалась у надрах радянського мовознавства загалом і радянської соціолінгвістики зокрема у 60-ті роки ХХ століття (Брицин 2007), хоча питання взаємодії мов, передусім української і російської, хвилювали українських учених набагато раніше. Реальні дослідження мовної ситуації в Україні на той час були неможливі, оскільки її потлумачення було підпорядковане політичній концепції 'гармонійного білінгвізму' та формування ' нової історичної спільноти – радянського народу', у якій національні (а відтак і мовні) відмінності мали поступово нівелюватись. Тож аналіз таких проблем, як мовна політика і мовне планування (будівництво), зв'язок мови з ідеологією і культурою, двомовність, взаємодія мов (60-ті – початок 80-х рр. ХХ ст.) передбачав обстоювання тогочасної офіційної політики й ідеології – зближення націй і мов, посилення позицій російської мови тощо. Реальні дослідження процесів, зумовлених соціальними чинниками, на той час вивчали переважно стосовно російської мови, саме тоді були здійснені перші масові соціолінгвістичні опитування, результати яких відображені в колективній монографії Русский язык и советское общество (Панов 1968), яка складається з чотирьох книг, і окремому пізнішому виданні Русский язык по данным массового обследования (Крысин 1974).

Українські вчені, які прагнули вивчати реальні процеси взаємодії мов, змушені були звертатися до функціонування мов в інших країнах,¹ мертвих мов,² публікувати свої праці за кордоном³ та/або зазнавали прямого утиску у власній країні.⁴ Усе це аж ніяк не сприяло випрацюванню власної соціолінгвістичної термінології, яка на той час була орієнтована на *a priori* винятковий статус російської порівняно з іншими мовами. Тому об'єктивне

1 Див., наприклад праці Ю. Жлуктенка (1964; 1966; 1990). Детальніше про українську соціолінгвістику радянського періоду див. Соколова 2019.

2 О.Б. Ткаченко, переймаючись долею української мови, створив працю про мертву фіно-угорську мову (1985), а його оригінальна соціолінгвістична класифікація мов оприлюднена лише на початку двохтисячних (2004; 2014).

3 Так, праця І. Дзюби Інтернаціоналізм чи русифікація?, яку він написав у 1966 р. і яка в УРСР поширювалась нелегально в машинописних копіях, неодноразово видавалася за межами Радянського Союзу. В Україні цей твір був опублікований тільки 1990-го року у журналі Вітчизна, а окремою книгою вперше виданий лише 1998 (Дзюба 1998). Так само поза межами України уперше були надруковані праці Ю. Шевельова ([1987] 1998), тільки за кордоном – праці Р. Смаль-Стоцького (1969), В. Чапленка (1974) та ін.

4 І. Дзюба, який підготував свій аналіз на основі офіційних радянських документів і надіслав його передусім керівникам країни, поплатився за це роботою і навіть волею.

тлумачення соціолінгвістичних термінів, передусім пов'язаних з мовною взаємодією, залишається актуальним завданням для українських науковців. Низку найважливіших термінів мовної взаємодії проаналізовано в цій статті.

Масовий українсько-російський білінгвізм насправді тривалий час був провідною рисою мовної ситуації України, попри те, що, за даними єдиного за часи незалежності перепису населення 2001 р., переважну більшість її населення становлять саме етнічні українці – майже 80%, тоді як етнічних росіян лише близько 17% (Перепис 2001). Постколоніальний характер суспільства спричинив те, що в ньому відсутня однозначна відповідність між етнічною та мовною самоідентифікацією громадян, а мовна самоідентифікація і мовні звички зміщені у бік російської мови. Так, під час згаданого перепису населення українську мову назвали рідною лише 67%, а російську – близько 30%.

Водночас результати переписів населення щодо рідної мови і масових опитувань стосовно функціонального навантаження мов у суспільстві нерідко і зараз потрактовуються не як вихідні для формування адекватної мовної політики, а як її мета, підтверджена суспільною думкою. Цей факт, а точніше хибне твердження про начебто утиск прав російськомовних громадян України,⁵ став однією з підстав для обґрунтування російської агресії проти України, яка у лютому цього року увійшла в активну фазу. Саме тому в статті проаналізовано співвідношення етнічної та мовної самоідентифікації, ступеня володіння рідною і державною мовами тощо за результатами перепису населення (Перепис 2001) і статистичного достовірного соціолінгвістичного опитування, здійсненого в межах міжнародного проекту.⁶

5 Питання утиску прав російськомовних громадян України активно просувалося в українському інформаційному просторі різними політичними силами, передусім проросійські орієнтованими, і обґрунтовувалося незадоволенням частини населення, яке вбачало обмеження своїх прав у вимозі знати державну мову і використовувати її під час виконання службових обов'язків на державній службі. Цей факт зафіксований в матеріалах опитування в межах проекту INTAS (Бестерс-Дільгер 2010), в інших опитуваннях тощо. Утім, це свідчить не так про факт утиску прав, як про заполітизованість мовного питання в Україні, адже у жодній країні світу ця вимога не вважається дискримінаційною, а ніяких обмежень на приватне спілкування будь-якою мовою в Україні ніколи не було.

6 За підтримки фонду Фольксваген "Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia" AZ № 90217. Проект виконувався при Гісенському університеті ім. Юстуса Лібіга, Національній Академії наук України та Казанському (Привольському) федеральному університеті (Росія). Термін дії проекту: 2016-19 рр.

2 Основні поняття, пов'язані з національною та мовною ідентичністю, та особливості їх застосування в Україні

Для утвердження державності велике значення має поняття політичної нації, співвідносне з розумінням нації як держави,⁷ яка об'єднує громадян незалежно від етнічного походження. В Україні основою формування політичної нації є етнічні українці, а українська мова за законодавством – єдина державна, що зафіксовано у Конституції України та в Законі України Про забезпечення функціонування української мови як державної (Закон 2019). У зв'язку з цим великого значення набуває тлумачення прикметника національний, який є компонентом багатьох термінів суспільних наук. Пор.:

Національний –

1. Стосовний до нації, національності, пов'язаний з їх суспільно-політичною діяльністю.

2. Властивий певній нації, національності; який відображає їх характер, особливості. Національний костюм.

// у значенні іменника. Те, що виражає характерні особливості якої-небудь нації. **Національна мова**⁸ – мова нації, що склалася на ґрунті мови тієї народності, з якої розвинулася дана нація, сформувавшись, закріпилася в літературі і стала літературною мовою нації. <...>

3. Державний, який належить даній країні або стосується її народу. **Національний дохід** – частина сукупного, створеного працею населення країни за певний період суспільного продукту, яка залишається після заміщення спожитих засобів виробництва.

4. Стосовний до окремої, нечисленної національності. <...> Національна область.

Національна меншість – національність, яка за чисельністю становить меншість порівняно з основною масою населення країни. [жирний шрифт в оригіналі] (СУМ V, 232).

⁷ Пор.: “the concept of ‘nation’ itself is interpreted in various ways, namely at least the following two: (a) country or autonomous state; (b) nationality, defined by a common language, culture, history, and an idea of belonging together” (Ammon 2001, 620).

⁸ Пор. визначення терміну ‘національна мова’ у міжнародній соціолінгвістичній енциклопедії: “The term ‘national language’ refers to a language which serves the entire area of a nation rather than a regional or ethnic subdivision. As the language of a political, social, and cultural entity, a national language also functions as a national symbol <>, recognized as the nation’s own” (Eastman 2001, 657).

Аналіз словникової статті засвідчує, що цей прикметник співвідносний з двома іменниками – нація і національність – і відповідно може характеризувати явища або однозначно в їх стосунку до держави (національний дохід) чи до певного етносу (національний костюм, національна меншість), або мати подвійний зв'язок і відповідно вживатись у двох значеннях. Саме так можна розглядати поняття, пов'язані з національною ідентичністю [таблиця 1].

Таблиця 1 Поняття, пов'язані з національною ідентичністю особи

Через її належність до певної спільноти	Через її мову
Громадянство / належність до певної (політичної) нації	Державна мова
Національність (етнічне походження) / належність до певної етнічної спільноти	Рідна мова / Мова етнічної спільноти
Родинні зв'язки	Мова родинного спілкування
Мікросоціум	Мова повсякденного спілкування Мова комфортного спілкування

В усіх переписах населення радянського періоду і єдиному переписі періоду незалежності України для встановлення національної та мовної ідентичності громадян використовували поняття національність та рідна мова. Національність була закріплена у паспорті, її вписували під час отримання першого паспорта (у 16 років) відповідно до національності батьків, у разі міжетнічного шлюбу в паспорт вписували національність одного з батьків, і надалі її вже не можна було змінити. Незважаючи на те, що в українських паспортах періоду незалежності немає графи “національність”, паспорти радянського зразка з фіксованою національною належністю остаточно вийшли з ужитку лише у 2005 р., тож на момент перепису населення національність нерідко узгоджували з ними, натомість в усіх соціологічних опитуваннях записували зі слів інформанта. Звернімо увагу на розбіжність у визначенні національної належності і рідної мови між переписом населення 2001 р. і результатами статистично достовірних опитувань 2006⁹ і 2017 рр. [таблиця 2].

⁹ Обидва опитування здійснені за подібною методикою, результати опитування 2006 р. детально схарактеризовані в (Бестерс-Дильгер 2010, 340-63). В опитуванні 2006 р. було два запитання стосовно національності: 1) Ким Ви себе усвідомлюєте за національністю? 2) Ваша національність. Частина респондентів дала на них різні відповіді. Відповідь на друге наведено в дужках. Можна припустити, що перше запитання більшою мірою орієнтовано на власні відчуття опитаних, а

Таблиця 2 Національність і рідна мова українців за різними джерелами

	Національність			Рідна мова			
	Українці	Росіяни	Інші	Українська	Російська	Обидві	Інша
Перепис 2001	77,8	17,3	4,9	67	30	-	3
Опитування 2006	77 (80)	20,3 (16,6)	2,0 (2,5)	55,5	32,0	11,1	1,4
Опитування 2017	88,3	8,5	1,9	63,4	17,3	18,0	0,8

Інколи переписи фіксують також другу мову, крім рідної, якою вільно володіють громадяни.¹⁰ Поняття державна мова зафіксовано в ст. 10 Конституції України та в Законі України Про забезпечення функціонування української мови як державної (Закон 2019), у якому державна мова ототожнена з офіційною і окрема визначено:

Статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом. (Закон 2019)

Закон також передбачає, що його дія не поширюється на приватне спілкування та здійснення релігійних обрядів. У соціологічних опитуваннях фігурують також такі поняття, як мова родинного спілкування, мова повсякденного спілкування, та мова комфортного спілкування, які нерідко використовують у дискусіях щодо доцільності зміни статусу української мови як єдиної державної або обмеження дії окремих положень мовного закону.

друге – на національність, яка була зафіксована в документах. 0,7% у відповіді на перше запитання вагалися (“порівну українцем і росіянином”)

10 У радянський період це була “друга мова народів СРСР”, якою володіє інформант, у 2001 р. це формулювання було знято, але зміст залишився той самий, оскільки знання іноземних мов, які не були рідними для громадян колишнього Радянського Союзу (англійської, французької італійської і под.), не враховували.

2.1 Рідна мова, материнська мова, перша мова. Зміст понять та особливості самоідентифікації за цією ознакою

В українській мові найпоширеніший термін ‘рідна мова’, саме він потлумачений в мовознавчій енциклопедії. Пор.:

Рідна мова – мова, з якою людина входить у світ, прилучається до загальнолюдських цінностей у їх національній своєрідності. (Русанівський 2007)

У визначенні підкреслено, що це функціонально перша мова, пов’язана з національною ідентичністю. В англійській мові цьому терміну відповідають *mother tongue* (пор.: нім. *Muttersprache*) і *native language*, тлумачення яких доволі близькі між собою. Пор.:

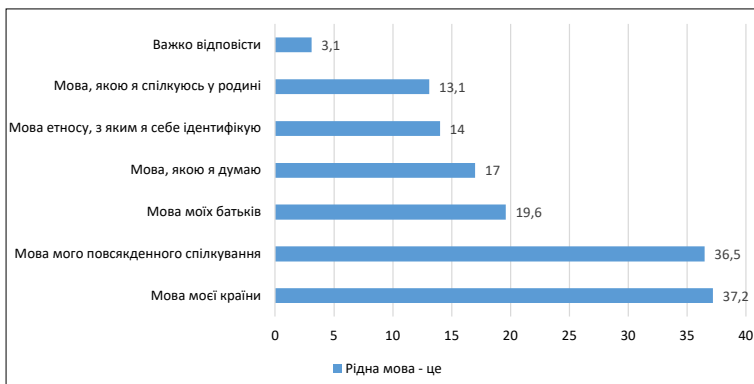
The ‘mother tongue’ is literally just that, the language of the mother, and is based on the reasonable view that a child’s first ‘significant other’ is the mother. However, it is not always straightforward: the role of ‘mother’ may be taken by some other adult; similarly, the mother, biological or not, may provide bilingual or multilingual input for the child, either because the ‘mother’ is herself bilingual or because the role of mother is shared by several adults who use more than one language in speaking to the child. (Davies 2021, 515)

No language is like the native language that one learned at one’s mother’s knee; no-one is ever perfectly sure in a language afterwards acquired. (Bloomfield 1970, 151)

Політичні дискусії навколо поняття ‘рідна мова’ і пробудження національної самосвідомості в багатьох українців, особливо після Революції гідності 2014 р., спричинили те, що сучасні українці вкладають у нього різний зміст. Це яскраво виявилось під час фокус-групових дискусій, які передували опитуванню 2017 р., і зафіксовано в результатах самого опитування **[діаграма 1]**, зокрема, координатор опитування Г. Залізняк стверджує:

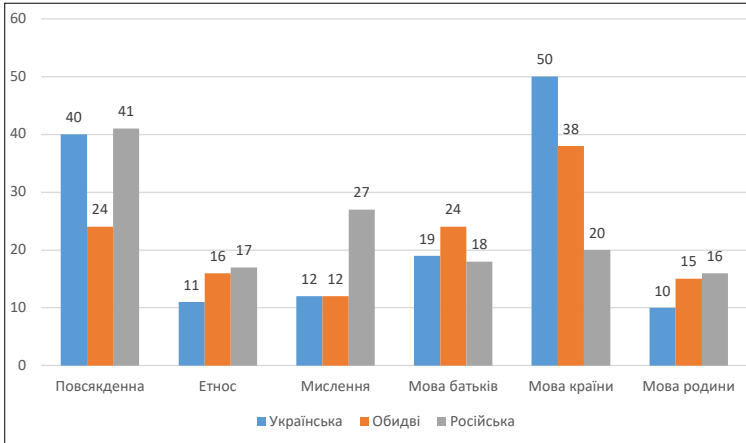
Дослідження також показало, що серед складників визначення для себе поняття ‘рідна мова’ опція ‘мова моєї країни’ посідає таке саме місце, як і ‘мова мого повсякденного спілкування’ – по 37%. (Соколова, Залізняк 2018, 10)

Діаграма 1 Розподіл відповідей на запитання “Цього року в Україні планується перепис населення. В ньому серед інших питань буде і питання: ‘Ваша рідна мова’. Що для Вас визначальне у відповіді на це питання?” (2017, N=2007, %)

Відповіді на це запитання неоднакові у респондентів, які в повсякденні спілкуються переважно українською, переважно російською або обома мовами рівною мірою [діаграма 2]. Так, опцію “мова моєї країни” обрали половина з тих, хто назвав рідною українську мову, і лише 20% з тих, хто обрав російську, для них найважливішими виявилися ознаки “мова мого повсякденного спілкування” (41%), важлива також і для українськомовних (40%), і “мова, якою я думаю” (27%).

Діаграма 2 Розподіл відповідей на запитання “Цього року в Україні планується перепис населення. В ньому серед інших питань буде і питання: ‘Ваша рідна мова’. Що для Вас визначальне у відповіді на це питання?” залежно від мови повсякденного спілкування респондентів (2017, N=2007, %)

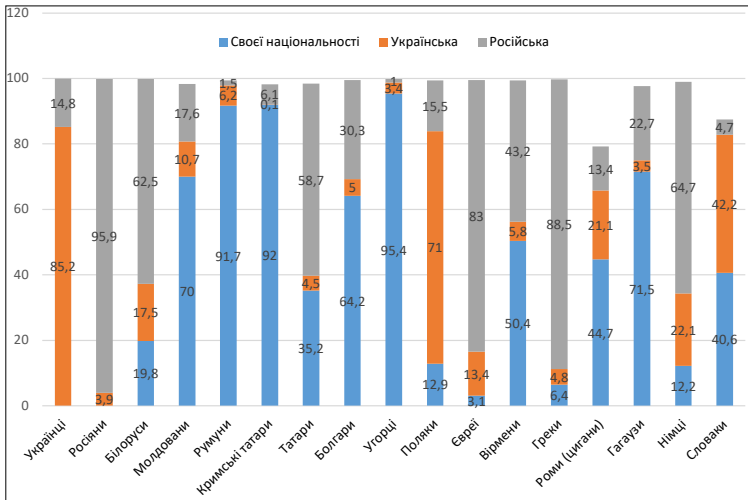

Також широко використовують терміни носій мови (англ. *native speaker*), перша мова (англ. *first language*), домашня мова, або мова домашнього спілкування (англ. *home language*), домінуюча мова (англ. *dominant language*) – мова, якою людина послуговується найактивніше. Для тлумачення цих термінів неважливо, про яку саме мову йдеться – поширену чи ні, таку, що має статус державної (офіційної) чи ні. Лише у радянській, а слідом за нею й сучасній російській науковій традиції зроблено виняток для однієї мови – російської. Так, крім трьох загальноприйнятих значень поняття рідна мова (материнська мова, етнічна мова, функціонально перша мова), наведено ще одне: “То же, что национальный язык, т.е. язык любого народа, населяющего РФ, кроме русского”. (Михальченко 2016, 375). У такому значенні його використовують для розрізнення типів навчальних закладів: з навчанням російською мовою – з навчанням рідною (національною) мовою. Розмежування ґрунтується на різному функціональному статусі російської та інших мов. Тобто фактично наголошено на опозиції рідна мова (національна мова) – російська мова. Цим не лише підкреслено особливий статус російської мови порівняно з іншими, але й створено підґрунтя для подальшої маніпуляції цими поняттями, зокрема шляхом обстоювання права передусім російськомовних (незалежно від їхньої етнічної належності) на користування російською мовою як рідною.¹¹

¹¹ Див. детальніше (Соколова 2021).

Перепис населення 2001 р. в Україні засвідчив значну незбіжність етнічної і мовної самоідентифікації громадян України, що є спадщиною радянської системи і по-різному проявилось в представників різних етносів [діаграма 3].

Діаграма 3 Особливості вибору рідної мови представниками різних національностей в Україні (Перепис 2001, %)

Найчастіше називали рідною мову своєї національності росіяни, румуни, кримські татари і угорці (понад 90%). Серед українців цей показник становив близько 85%, дещо менше – серед молдован, болгар і гагаузів. Ідентифікують себе з мовою своєї національності лише половина вірмен і близько 40% татар, ромів і словаків, дуже рідко обирають рідною мову своєї національності білоруси, поляки, євреї, греки, німці, при цьому мовна ідентичність змінилася переважно на українську лише в поляків (71%) і словаків (42%), решта змінили мовну ідентичність переважно на російську (білоруси, татари, євреї, греки, німці). Серед українців зросійщення на рівні визначення рідної мови на той момент становило близько 15%. Усередині країни проблему втрати українцями (і представниками інших національностей у Радянському Союзі) рідної мови уперше саме як проблему комплексно представив І. Дзюба ([1966] 1998), який у своєму аналізі послуговувався лише даними переписів населення та іншими офіційними радянськими джерелами:

За період с 1897 г. по 1959 г. **удельный вес украинцев, признающих родным языком украинский, снизился на 6,01 %** (Кабузан В. М., Махнова Г.П. Численность и удельный

вес українського населення на території ССРСР в 1795 - 1959 гг., "История СССР", 1965, ч. I, с. 35; жирний шрифт додано)¹²

В офіційних радянських джерелах факт втрати рідної мови представниками неросійських етносів оцінювався загалом як позитивний, як і те, що згодом це призводило до зміни національної ідентичності, що непокоїло тих, хто намагався мислити незалежно:

Крім мільйонів інонаціоналів, які вже цілком вважають себе росіянами, перепис 1959 року встановив перехідну групу в **10,2 млн людей, які ще називають свою питому національність**, але вже вважають **рідною мовою російську**. <...> В офіційних повідомленнях про підсумки перепису і в поточній пропаганді ці 10,2 млн людей кваліфікуються як великий успіх нашої національної політики та дружби народів СРСР. Давайте спокійно вдумамось в цю формулу. З неї випливає, що **дружба народів ототожнюється з русифікацією**, що **метою нашої національної політики є в остаточному підсумку знов-таки русифікація**; що, нарешті, ті десятки мільйонів, які ще не визнали російську мову рідною, ще не досердали до справжньої "дружби народів" та розуміння національної політики. <...> Навіть деякі з адептів "двуязычия" змушені визнати, що воно - лише перехідний етап, лише засіб для досягнення мети - "языкового единства". (Отже, **ми єдине суспільство в світі, яке становить своїм завданням ліквідацію десятків національних мов і заміну їх однією**). (Дзюба 1998, 144; жирний шрифт додано)

Отже, теперішня мовна ситуація в Україні є прямим наслідком попередньої імперської мовної політики, що, безперечно, слід враховувати під час її аналізу і мовного планування.

2.2 Підходи до визначення поняття білінгвізм

Усі терміни, що характеризують зв'язок людини з її мовою, орієнтовані передусім на особистість у її відношенні до мови / мов. Саме з орієнтацією на конкретну людину визначив поняття білінгвізму У. Вайнрайх ще у середині ХХ століття:

Bilingualism exists when one speaker follows more than one language norm in his speech or writing alternately, depending on the circumstances of his utterance. (Weinreich [1951] 2011, XXXI)

¹² Цит. за (Дзюба 1998, 143).

Згодом його почали використовувати на позначення як індивідуальної, так і колективної риси, розуміючи під індивідуальним білінгвізмом властивість особистості, яка виявляється у її спілкуванні з монолінгвами та білінгвами (Grosjean 2001, 11), а під соціальним – співіснування в суспільстві двох чи більше мов, які використовують індивіди або групи, при цьому не обов'язково двома мовними мають бути всі члени суспільства (Blanc 2001, 16). Таке може йтися про офіційний білінгвізм у державі, коли у її законодавстві закріплено дві чи більше офіційні (державні) мови. На теоретичному рівні розмежування індивідуального, колективного та державного білінгвізму не спричиняє суперечностей, проте в українських реаліях випадкове або навмисне сплутування індивідуального чи колективного носія ознаки створює умови для помилкових висновків або свідомих маніпуляцій мовним питанням.

Як індивідуальний, так і колективний білінгвізм може стосуватися взаємодії державної (або іншої мажоритарної у певному суспільстві) мови, з одного боку, і рідної (першої) мови індивіда, мови етнічної (національної) меншини, мови іммігрантів, регіолекту чи місцевого діалекту тощо – з іншого, саме так він переважно потлумачений у світових наукових і довідкових джерелах (Blanc 2001, 17). Натомість російська енциклопедія, допускаючи як соціальний, так і індивідуальний підхід до визначення білінгвізму (Михальченко 2016, 88), тлумачить поняття домінантної мови, звертаючи увагу передусім на соціальне значення:

Доминирующий язык – язык, используемый с максимальной нагрузкой в большинстве сфер общения по сравнению с другими языками, входящими в данную социально-коммуникативную систему в территориальном или государственном обротовании. (Михальченко 2016, 150)

Стосовно конкретного білінгва у білінгвальному парі на першому місці зазвичай стоїть його перша (рідна) мова. З орієнтацією на виняткову роль російської мови радянська та сучасна російська наука традиційно виокремлюють національно-російський і російсько-національний білінгвізм зі специфічним значенням прикметника національний – ‘який стосується будь-якої національності, крім росіян’ (Михальченко 2016, 303-4). Перший тип був за радянських часів і є зараз у Росії масовим явищем і передбачає володіння російською мовою представниками інших етноспільнот, другий поширений обмежено і стосується знання мов національних меншин росіянами (Михальченко 2016, 412). Відповідно стосовно мовної ситуації в Україні (як раніше, так і тепер) мало йтися переважно про українсько-російський білінгвізм як взаємодію рідної української мови більшості населення з вивченою російською, саме його дозволено було вивчати українським радян-

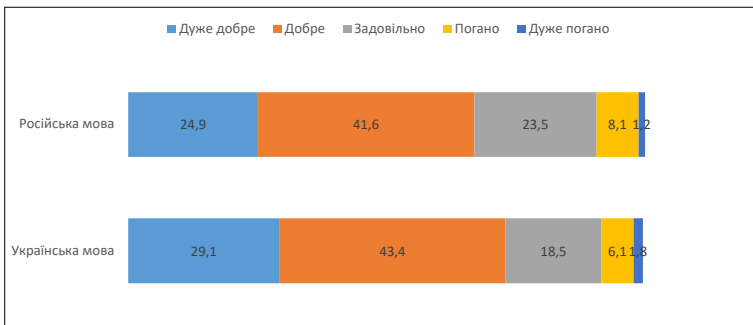
ським вченим (Черторижская 1988). Цікаво, що деякі російські дослідники, звертаючись до сучасної мовної ситуації в Україні, пишуть чомусь лише про російсько-український білінгвізм (Курохтіна 2020), вочевидь вважаючи, що першою мовою українців є російська, тоді як насправді для більшості українців “природнішим” був донедавна і залишається зараз українсько-російський, а російсько-український лише формується як притаманний первинно російськомовним громадянам у зв’язку з посиленням позицій української мови в статусі державної. Далі проілюструємо деякі національні та територіальні особливості володіння рідною, українською та російською мовами в Україні.

3 Національні та територіальні особливості бі- та трилінгвізму в Україні

3.1 Володіння рідною, українською і російською мовами представників різних національностей

Непропорційність між етнічною та мовною ідентичністю в Україні по-різному виявляється в представників різних етноспільнот. За результатами масового опитування 2017 р. інформанти загалом позиціонували досить високий рівень володіння українською і російською мовами [діаграма 4], проте вибірка з 2007 інформантів не дає змоги порівняти цей показник для представників інших національностей, крім українців і росіян.

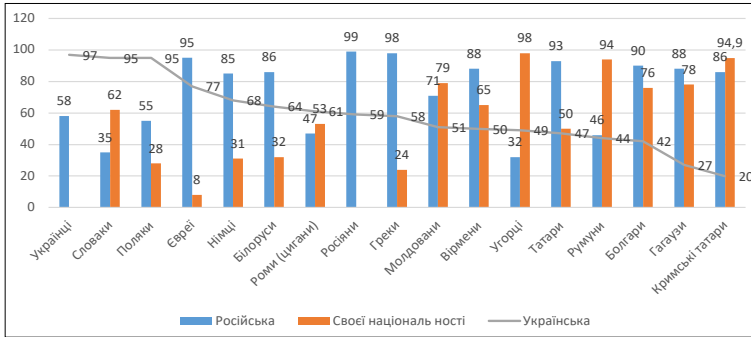
Діаграма 4 Структура знання мов за даними самооцінювання (2017, N=2007, %)

До того ж, пряме запитання, яке передбачає самооцінку, не завжди дає об’єктивні результати. Тому порівняймо його з результатами перепису населення 2001 р. Як ознаку знання певної мови будемо враховувати суму показників називання мови як рідної та як другої мови, якою володіє інформант, хоча аналіз відповідей на запитання про сутність поняття рідна мова (діаграми 1,

2) засвідчує, що рідна мова може ототожнюватись з етнічною незалежно від ступеня володіння нею. Оскільки українська є державною мовою України, порівняймо рівень її знання з рівнем знання російської та рідної мов представників різних національностей [діаграма 5].

Діаграма 5 Знання української, російської мов та мови своєї національності (Перепис 2001, %)

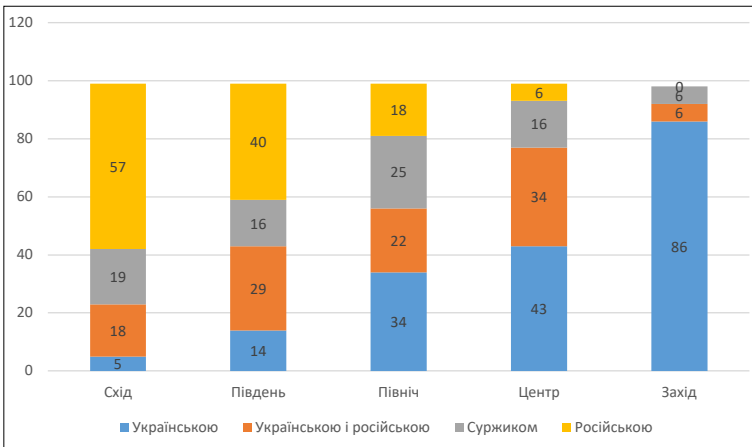
Послідовність розташування національностей на графіку відповідає рівню знання української мови, який варіює від 97% для українців до близько 20% для кримських татар. Лише українці, словаки і поляки 2001 р. українську знали краще, ніж російську. Показово, що українською на час перепису володіли лише близько 60% росіян, приблизно стільки ж українців вказали на знання російської. Слід зауважити, що це результати понад двадцятирічної давнини, з того часу ситуація значно змінилася на користь української мови, наприклад, серед кримських татар,¹³ проте для багатьох інших національностей (зокрема греків, молдован, вірмен, татар, болгар, гагаузів) функцію мови міжетнічного спілкування продовжує виконувати російська, а серед угорців і румунів і досі низький рівень знання і української, і російської мови.

¹³ Спеціальних досліджень на цю тему немає, але непрямо про це свідчить той факт, що практично всі публічні особи - представники кримськотатарського народу, за винятком людей дуже поважного віку, в публічному просторі спілкуються українською мовою.

3.2 Територіальні особливості бі- та трилінгвізму

Матеріали статистично достовірного опитування 2017 р. дали змогу порівняти мовні вподобання громадян України за регіонами. Так само, як і в опитуванні 2006 р., області країни розподілено на п'ять регіонів (Бестерс-Дільгер 2010, 343), мовна ситуація в кожному з них має певні особливості [діаграма 6].

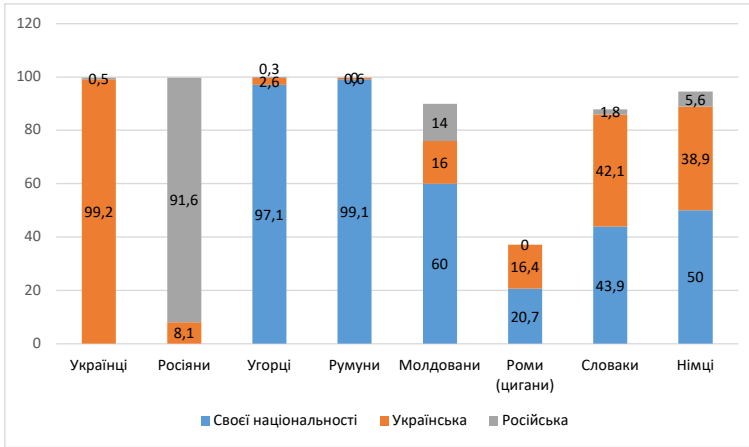
Діаграма 6 Розподіл відповідей на запитання У населеному пункті, де Ви мешкаєте, більшість населення говорить за регіонами (2017, N=2007, %)

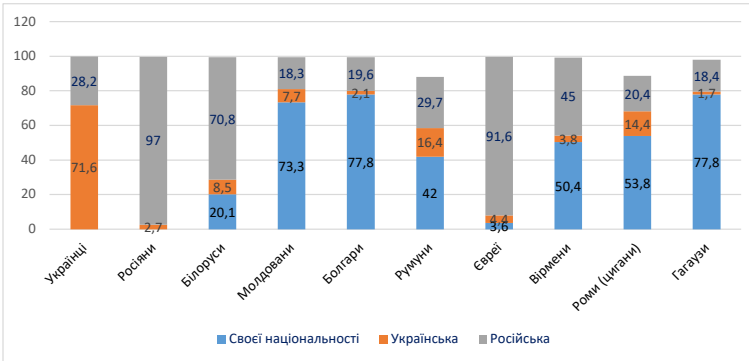
Звісно, запитання є оцінним, тобто відповіді на нього мають досить суб'єктивний характер, але вони дають уявлення про загальні особливості мовної ситуації в регіонах. Також варто зважити на те, що пересічні громадяни по-різному сприймають слово суржик, більшість вважає суржиком будь-яке українське мовлення з ознаками інтерференції (фактично будь-яке розмовне українське мовлення), тому насправді ситуація в регіонах може бути дещо "більш українськомовною", ніж це показано на діаграмі, але загалом вона правильно ілюструє регіональні особливості мовної ситуації. Отже, 86% інформантів західного регіону зазначили, що більшість населення говорить українською мовою. У центрі і на півночі цей відсоток значно менше, натомість значно більше двомовного спілкування і суржику, а на російськомовне спілкування припадає 6% у центрі і 18% на півночі. Інша картина зафіксована у південному і східному регіонах, де російською говорить відповідно 40% і 57%. Утім, в опитуванні ці показники не були прив'язані до національної належності мовців. Аналіз результатів перепису населення 2001 р. засвідчив різну мовну самоідентифікацію в різних регіонах, причому навіть в представників тих самих національностей. Для прикладу порівняймо мовну са-

моідентифікацію представників різних національностей у Закарпатській (західний регіон) [діаграма 7], Одеській (південний регіон) [діаграма 8] і Луганській (східний регіон) [діаграма 9] областях.

Діаграма 7 Рідна мова представників різних національностей у Закарпатській області (Перепис 2001, %)

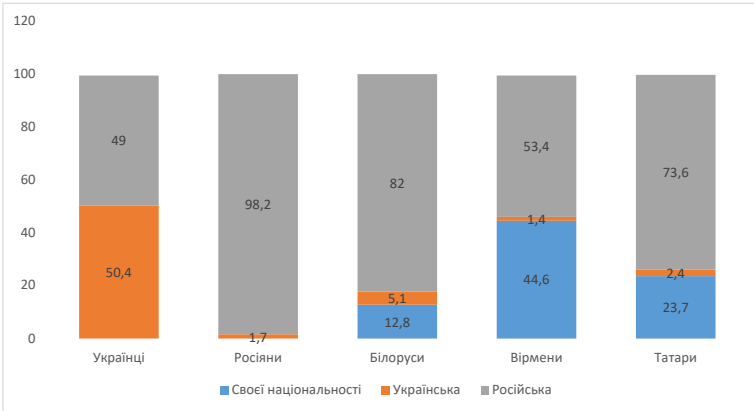
Діаграма 8 Рідна мова представників різних національностей в Одеській області (Перепис 2001, %)

Передусім звертає на себе увагу майже стовідсотковий збіг мовної і національної ідентичності росіян в усіх областях, зокрема і Закарпатській, де, попри національне розмаїття, українці становлять понад 80% населення, а росіяни - лише 2,5%. Щодо українців, то майже 100% назвали українську мову рідною лише в Закарпатській області, тоді як в Одеській, де їхня кількість пе-

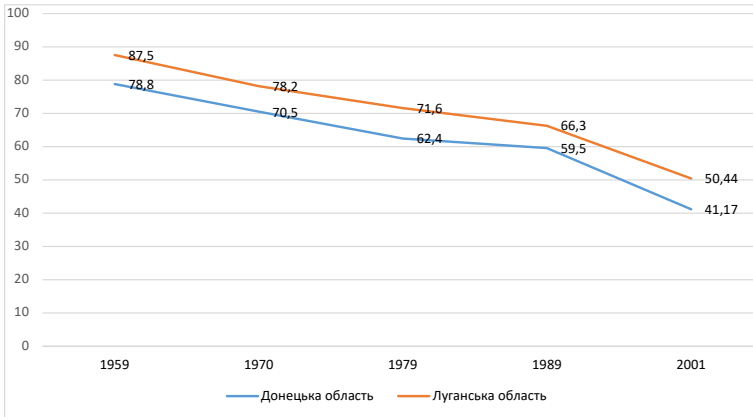
ревищує 60% – лише близько 72%, а в Луганській (де українців майже 60%) – лише близько 50%.

Діаграма 9 Рідна мова представників різних національностей в Луганській області (Перепис 2001, %)

Дуже високий рівень збігу мовної ідентичності з національною (понад 90%) в угорців і румунів Закарпаття, дещо менший (майже 80%) в молдован, болгар і гагаузів Одещини. Представники інших національностей частково змінили свою мовну ідентичність на російську: білоруси (близько 80%), вірмени (близько половини) в Одеській і Луганській областях, понад 70% татар в Луганській; натомість близько 40% словаків і німців Закарпаття перейняли українську мовну ідентичність. Низька мовна самоідентифікація українців у Луганській області виникла поступово. Ще наприкінці 50-х років ХХ ст. майже 90% українців Луганщини вважали рідною мовою українську. Надалі від перепису до перепису цей показник зменшувався, аж поки не сягнув 50% в переписі 2001 р. Аналогічний процес відбувався і в Донецькій області [діаграма 10], де за даними цього перепису лише трохи більше 40% етнічних українців вважали рідною українську мову, унаслідок чого основною мовою спілкування в регіоні стала російська. Межі статті не дають змоги зупинитися на механізмі русифікації, який детально описаний в багатьох публікаціях (Масенко 2005), зокрема в уже цитованій праці І. Дзюби ([1966] 1998), підкресливо лише, що такий процес відбувся, згодом частина українців у цьому регіоні відмовилася не лише від мовної, але й від національної ідентичності, від зв'язку з національною культурою тощо, ймовірно, це створило певні передумови для теперішньої складної ситуації в цьому регіоні.

Діаграма 10 Втрата мовної ідентичності українцями Донецької та Луганської областей (за даними переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 рр.)

4 Особливості мовної взаємодії у гострій фазі російсько-української війни

Основний матеріал для цієї статті був зібраний і опрацьований до початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. У висновках мало б бути вказано на необхідність додаткових соціолінгвістичних досліджень усередині виокремлених регіонів з урахуванням напрацювань опитувань 2006 і 2017 рр., якнайшвидшого проведення нового перепису населення і аналізу його результатів щодо сучасного національно-мовного складу. Початок війни спричинив масове переселення людей з районів бойових дій у безпечніші регіони України і за кордон. Це унеможливило проведення як перепису, так і будь-якого статистично достовірного масового опитування, прив'язаного до місця постійного проживання. Міграція триває, дехто з переселенців повертається додому, дехто переїздить в інші населені пункти. У місцях, де приймають переселенців, у тісному контакті (зокрема на побутовому рівні) опинилися люди з різними мовними звичками і навичками. У травні 2022 р. співробітники Інституту української мови НАН України провели онлайн-опитування

внутрішніх переселенців¹⁴ і постійних мешканців¹⁵ регіонів, які їх приймають. Звісно, це опитування не є статистично достовірним, але дає уявлення про певні процеси і закономірності. Загалом маємо 257 анкет внутрішніх переселенців і 757 анкет місцевих мешканців. Попередній аналіз свідчить, що 44% евакуйовані з населених пунктів, де більшість населення спілкувалася переважно російською мовою, 31% - українською і російською, близько 17% - суржиком і лише близько 8% - переважно українською. Натомість у населених пунктах, де вони опинилися зараз [таблиця 3], 57% опитаних зазначили, що більшість населення розмовляє українською (за оцінкою переселенців), 21% українською і російською, 11% - суржиком і лише близько 10% - російською.

Таблиця 3 Переважна мова спілкування у населених пунктах, з яких і куди перемістилися українці у зв'язку з російською агресією

Мова спілкування в населених пунктах	Населені пункти, з яких приїхали евакуйовані	Населені пункти, які приймають переселенців	
		Оцінка переселенців	Оцінка місцевих
Українська	8	57	55
Російська	44	10	13
Обидві	31	21	14
Суржик	17	11	16

Цікаво, що переселенці оцінили мовну ситуацію в населених пунктах, де їх приймають, як дещо більш українськомовну, ніж самі місцеві мешканці. Незважаючи на те, що переселенці прибули переважно з регіонів, де українська мова не є домінуючою, а 40% назвали своєю першою мовою російську, 97% з них ідентифікують себе як українців за національністю, а 72% називають українську мову рідною, ще 14% не змогли однозначно визначитися з рідною мовою і лише 12,5% вважають рідною російську. Понад 45% переселенців почали частіше спілкуватися українською мовою, а в 44% змінилося розуміння того, що таке рідна мова.

Звичайно, результати опитування потребують глибшого осмислення і передусім порівняння відповідей внутрішніх переселенців, які виїхали з різних областей і мають різну власну “мовну історію”, але вже побіжний аналіз свідчить про значний

¹⁴ Анкета для переселенців: https://docs.google.com/forms/d/10BRcpEHW3lqAAJJaQ6zhjN4h1CSitGEqUTX51_LJP-4/edit?ts=6272b3af.

¹⁵ Анкета для місцевих жителів: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSehUGmddmC-ossHlFkyM5q4yYy7cbyG0vREGR_4gIiGo8PHJg/viewform.

зсув у мовній свідомості багатьох з них і готовність змінювати власні мовні звички.

5 Висновки

Для зміцнення державності велике значення має поняття політичної нації, яке об'єднує громадян незалежно від етнічного походження. Більшість населення України – етнічні українці, тому природно, що саме вони є основою формування політичної нації, а українська мова є єдиною державною. Водночас постколоніальний характер суспільства спричинив те, що в ньому відсутня однозначна відповідність між етнічною та мовною самоідентифікацією громадян, а мовна самоідентифікація, мовні звички і навички тривалий час були зміщені у бік російської мови. Ця загальна закономірність має досить яскраво виражені регіональні особливості, зафіксовані в матеріалах переписів населення, у результатах соціологічних опитувань тощо, а їх аналіз дає змогу зрозуміти причини існування мовної ситуації, яка склалася в Україні у першому двадцятилітті ХХІ ст. Саме з урахуванням цього зсуву та його причин мала б бути сформована подальша мовна політика у державі.

Початок активної фази російсько-української війни спричинив переміщення великих мас населення, зокрема з регіонів, у яких переважало спілкування російською мовою, до регіонів з переважанням української. Це великою мірою порушило установлені закономірності розподілу функціонально-територіального навантаження мов у суспільстві і зробило всі здійснені дотепер дослідження здобутком історії, за допомогою якого можна зрозуміти як і чому було, але важко спрогнозувати, що буде.

Водночас тяжкі випробування, які довелося перенести багатьом переміщеним, їхній власний гіркий досвід спілкування з представниками 'русского мира' спричинили значні зсуви в їхній свідомості, зокрема й мовній, тому є вагомими причини припустити, що вони можуть змінити свою мовну поведінку на користь української мови.

Для українських науковців актуальним завданням залишається вдосконалення власної соціолінгвістичної термінології, яка досі перебуває під сильним впливом радянської і сучасної російської, спрямованої на обґрунтування особливого статусу російської мови та її протиставлення іншим мовам, зокрема й українській, на навмисне сплутування понять, які характеризують особу та суспільство. Зважаючи на неможливість здійснення найближчим часом чергового перепису населення і навіть ґрунтового статистично достовірного опитування з мовних проблем, необхідно активізувати мобільні опитування в обмежених гру-

пах мовців, збирання і аналіз інтерв'ю з тими, хто змінив власну мовну поведінку, і на цій основі сформулювати актуальні рекомендації щодо подальшого мовного розвитку. Одним з напрямків такої роботи має стати пропаганда соціолінгвістичних знань, зокрема пов'язаних з історією взаємодії української і російської мов на території України.

Література

- Ammon, U. (2001). "International Languages". *Mesthrie 2001*, 620-6.
- Blanc, M.H.A. (2001). "Bilingualism, Societal". *Mesthrie 2001*, 16-22.
- Bloomfield, L. (1970). "Literate and Illiterate Speech". *American Speech*, 2, 432-9.
- Davies, A. (2001). "Native Speaker". *Mesthrie 2001*, 512-19.
- Eastman, C.M. (2001). "National Language/Official Language". *Mesthrie 2001*, 657-62.
- Grosjean, F. (2001). "Bilingualism, Individual". *Mesthrie 2001*, 10-16.
- Mesthrie, R. (ed.) (2001). *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*. Amsterdam; New York; Oxford; Shannon; Singapore; Tokyo: Elsevier.
- Weinreich, U. (2011). *Languages in Contact: French, German and Romansch in Twentieth-Century Switzerland*. Amsterdam: John Benjamins.
- Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.) (2010). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. 2-ге вид. Київ: Києво-Могилянська академія.
- Брицин, В.М. (2007). "Соціолінгвістика". *Українська мова. Енциклопедія. Вид. 3-тє, зі змінами і доп.* Київ: Вид-во "Українська енциклопедія", 654.
- Дзюба, І. М. [1966] (1998). "Інтернаціоналізм чи русифікація?". *Іван ДЗЮБА*. Київ: Видавничий дім "KM Academia". <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm>.
- Жлуктенко, Ю.Ю. (1964). *Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова у США і Канаді*. Київ: Видавництво Київського університету.
- Жлуктенко, Ю.Ю. (1966). *Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики*. Київ: Видавництво Київського університету.
- Жлуктенко, Ю.Ю. (1990). *Українська мова на лінгвістичній карті Канади*. Київ: Наукова думка.
- Закон (2019). Закон України "Про забезпечення функціонування української мови як державної". (2019). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 21, ст. 81. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
- Крысин, Л.П. (ред.) (1974). *Русский язык по данным массового обследования*. Москва: Наука.
- Курохтина, Т.Н. (2020). "Культурно-этническое двуязычие на Украине как результат длительного контактирования украинского и русского языков". *Славянский альманах*, 1-2, 346-64. <https://doi.org/10.31168/2073-5731.2020.1-2.2.03>.
- Масенко, Л. (ред.) (2005). *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду*. Київ: Видавничий дім "KM Academia".
- Михальченко, В.Ю. (ред.) (2016). *Язык и общество: энциклопедия*. Москва: Издательский центр "Азбуковник".
- Панов, М.В. (ред.) (1968). *Русский язык и советское общество: Социолого-лингвистическое исследование. В 4-х книгах*. Москва: Наука.

- Перепис (2021). *Всеукраїнський перепис населення 2001 р.* http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?data1=1&box=5.1W&rз=1_2&rз_b=2_1&k_t=80&botton=cens_db.
- Романцов, В.О. (2008). *Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX - початок XXI століття)*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001473>.
- Русанівський, В.М. (2007). "Рідна мова". *Українська мова*. Енциклопедія. Вид. 3-тє, зі змінами і доп. Київ: Видавництво "Українська енциклопедія", 576.
- Смаль-Стоцький, Р. (1969). *Українська мова в советській Україні. Друге поширене видання*. Нью-Йорк; Торонто; Сідней; Париж: Українське товариство ім. Шевченка.
- Соколова, С.; Залізняк, Г. (2018). "Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики". *Українська мова*, 2, 3-19. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2018_2_3.
- Соколова, С.О. (2019). "Актуальні проблеми сучасної української соціолінгвістики". *Українська мова*, 1, 36-44.
- Соколова, С.О. (2021). "Українсько-російський білінгвізм в Україні: сприйняття зсередини та зовні". *Українська мова*, 3(79), 30-53. <https://doi.org/10.15407/ukrmoiva2021.03.030>.
- СУМ (1970-80). *Словник української мови в 11-ти томах*. Київ: Наукова думка.
- Ткаченко, О.Б. (1985). *Мерянський язык*. Київ: Наукова думка.
- Ткаченко, О.Б. (2004). *Українська мова і мовне життя світу*. Київ: Наукова думка.
- Ткаченко, О.Б. (2014). *Українська мова: сьогодення й історична перспектива*. Київ: Наукова думка.
- Чапленко, В. (1974). *Мовна політика більшовиків на Україні в 1950-60-х рр.* Чикаго: Український Публіцистично-Науковий Інститут.
- Черторижская, Т.К. (ред.) (1988). *Украинско-русское двуязычие. Социолінгвістический аспект*. Київ: Наукова думка.
- Шевельов, Ю. [1987] (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941)*. Стан і статус. Чернівці: "Рута".